

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет психолого-педагогічний

Кафедра практичної психології

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Мірошник З. М. Реєстраційний № _____

_____ 2023р. «__» _____ 2023р.

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ МІЖСОБИСТІСНИХ КОНФЛІКТІВ У
ПІДЛІТКОВІЙ ГРУПІ ТА ЇХ ПРОФІЛАКТИКА**

Кваліфікаційна робота

студентки групи ЗПП-19

ступінь вищої освіти бакалавр

спеціальності 053 Психологія

Бордіяну Олександрі В'ячеславівни

Керівник

кандидат педагогічних наук, доцент

Останчук О.Є.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

Кривий Ріг – 2023

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, **Бордіяну Олександра В'ячеславівна**, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним «Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету» ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Бордіяну О. В.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ МІЖСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	8
1.1. Міжособистісна взаємодія в підлітковому віці як предмет психологічних досліджень.....	8
1.2. Психологічні чинники і особливості міжособистісних конфліктів у підлітковому віці.....	13
Висновки до розділу 1	17
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ МІЖСОБИСТІСНИХ ВІДНОСИН ПІДЛІТКІВ.....	19
2.1. Програма емпіричного дослідження взаємовідносин в підлітковій групі.....	19
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження міжособистісних відносин підлітків.....	22
2.3. Психологічні засоби профілактики конфліктів і гармонізації взаємовідносин в підлітковому колективі.....	31
Висновки до розділу 2.....	34
ВИСНОВКИ	36
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	40

ВСТУП

Підлітковий вік характеризується найвищим рівнем неврівноваженості психіки як системи, протиріччями між прагненнями підлітка до автономії і незалежності від впливу дорослих і недостатністю досвіду у розв'язанні особистих проблем, незбалансованістю потреб, мотивів, інтересів тощо. Загострюються внутрішньо особистісні і міжособистісні протиріччя, які виходять назовні у вигляді підвищеної конфліктності, агресивності, демонстративності, нетерпимого ставлення до іншого світогляду, досвіду, життєвих позицій, опозиційності, тривожності, поведінкових девіацій.

Зростання кількості випадків різних форм булінгу в середовищі неповнолітніх актуалізує важливість системної соціально-педагогічної і психологічної підтримки процесу становлення учнівських колективів на засадах гуманізму, толерантності, емпатійного ставлення один до одного. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо протидії булінгу» (№8584) закріплює відповідальність за вчинення і приховування випадків булінгу [17]. Оскільки булінг виникає у конфліктних ситуаціях, то спеціальна освіта і опанування підлітками моделей партнерських відносин, співпраці і співтворчості, формування у неповнолітнього позитивної «Я-концепції» посідають першочергове місце в роботі педагогічного колективу і психологічної служби закладу освіти.

Проблема міжособистісних відносин становить одну з ключових психологічної науки і практики. Базові типи міжособистісної взаємодії вивчали вітчизняні дослідники радянської і сучасної доби: В. Мясіщев [31], Н. Обозов [28], В. Андрєєва [2], А. Кроник [22], Г. Дьяконов [15] та ін. Теоретичним і емпіричним шляхом психологи довели високу ефективність діалогічного типу взаємодії, яка обумовлюється такими її характеристиками, як відкритість позицій і поглядів партнерів один одному, готовність толерантно сприймати інший досвід, проявляти компетентність, бути конгруентною особистістю.

Фундаментальні дослідження проведені зарубіжними психологами, серед яких Дж. Хоманс [38], З. Фрейда [37], В. Шутц [45], Л. Берковіц [3], А. Басс [29], Дж. Морено [31] та ін. В методології класичного психоаналізу причиною внутрішніх переживань і деструктивної поведінки індивіда стають конфлікти, які не були конструктивно розв'язані у дитинстві. Конфлікт є наслідком фрустрації. Соціогенні теорії пояснюють виникнення конфлікту впливом соціуму. Агресивні реакції однієї людини провокують агресивні реакції іншої особи. Соціальний статус, соціальне положення індивіда у колективі впливає на його психоемоційний стан, поведінку, характер та інтенсивність міжособистісної взаємодії. Найбільш ефективний спосіб попередження і розв'язання конфліктів – це підвищення соціального статусу особи.

Психологічні дослідження конфліктної поведінки і міжособистісних зв'язків у підлітковому середовищі у різний час проведені такими вченими: Ф. Райс [30], С. Кон [19, 20], Н. Білик [4], О. Блаженко [5], М. Григор'єва [14], О. Мізерна [23, 24], Н. Токарєва [35] та ін. Шкільні конфлікти – це окремий вид конфліктів, окремий предмет дослідження психологічної і педагогічної науки. Конфлікти можуть спричинюватись дидактогенним стресом. Дидактогенний стрес супроводжується емоційним збудженням або апатією, соматичними порушеннями (підвищений тиск, серцебиття, виснаженість, безсоння, часті застудні захворювання тощо). Під впливом дидактогенного стресу підліток неадекватно реагує на найменші зовнішні подразники, що неминуче веде до конфліктів.

Пропедевтика конфліктності у підлітковому середовищі передбачає співпрацю педагогів, психологів, батьків і, в першу чергу, підлітків. Необхідною умовою виступає налагодження толерантних, емпатійних відносин між підлітками, переведення емоційної складової конфлікту в інтелектуальну, навчання різним стратегіям поводження у конфліктних ситуаціях і способів розв'язання на діалогічній, гуманістичній основі.

Для активного використання педагогами і практичними психологами розроблений комплекс програм у форматі концепції «Нова українська школа» (МОН України) [26] під назвою «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації» [8]. Також, підтвердили свою ефективність програми «Рівний – рівному», «Діалог», «Стратегії розв'язання конфліктів у спілкуванні», які були розроблені і започатковані у практику освітніх закладів у рамках міжнародних молодіжних проектів [7, 32, 34, 40, 41].

Зважаючи на високу конфліктогенність у підлітковому середовищі, поширення деструктивних форм міжособистісної взаємодії, негативну статистику шкільного булінгу і необхідність формування толерантного, емпатійного, діалогічного, партнерського соціально-психологічного клімату в учнівських колективах, **тема** кваліфікаційної роботи «Психологічні чинники міжособистісних конфліктів у підлітковій групі та їх профілактика» є актуальною і потребує спеціального дослідження.

Мета дослідження: теоретичне і емпіричне вивчення психологічних чинників конфліктної поведінки в підлітковій групі, визначення ефективних психологічних засобів, спрямованих на попередження і подолання девіацій у сфері міжособистісних відносин підлітків.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання дослідження:**

1. Проаналізувати стан досліджуваної проблеми у вітчизняній і зарубіжній психології.
2. Проаналізувати психологічні чинники конфліктного типу міжособистісних відносин підлітків.
3. Емпіричним шляхом вивчити стан психологічного клімату і міжособистісних відносин у підлітковій групі.
4. Визначити концептуальну спрямованість, форми і методи психологічних заходів, спрямованих на попередження і подолання наслідків порушень у сфері міжособистісної взаємодії підлітків.
5. Систематизувати і узагальнити результати теоретичного, емпіричного і формувального етапів дослідження.

Об’єкт дослідження – міжособистісні відносини в підлітковому віці.

Предмет дослідження – психологічні чинники конфліктної міжособистісної взаємодії та їх профілактика.

Методи і методики дослідження. Для реалізації поставлених завдань був використаний комплекс теоретичних, емпіричних і статистичних методів.

теоретичні методи: аналіз, узагальнення, порівняння, класифікація;

емпіричні методи: бесіда, анкетування, метод експертних оцінок, опитування, явне та приховане спостереження; *методики:* «Семантичний диференціал», «Соціально-психологічний клімат у класі», анкета для учня «Я і мій клас»; «Методика діагностики міжособистісних відносин» (Т. Лірі);

статистико-математичні методи: методи описової статистики.

Практична значимість дослідження полягає у доцільності використання практичними психологами закладів освіти діагностичного комплексу і загальної концепції профілактичних, корекційно-розвиткових психологічних форм і методів роботи з підлітками задля зниження рівня конфліктності в системі міжособистісної взаємодії у підлітковому середовищі.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження оприлюднені на щорічній звітній науково-практичній конференції студентів і молодих учених «Психологічний супровід особистості в умовах війни» (Кривий Ріг, 2023 р.).

Емпірична база дослідження. Дослідження проводилося протягом 2022 – 2023 н.р. на базі Криворізької гімназії № 72 КМР. Роботою було охоплено учнів 9-х класів (у кількості 31 особа), класні керівники, практичний психолог закладу освіти.

Структура і обсяг кваліфікаційної роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаної літератури, який налічує 45 найменування. Основний обсяг роботи становить 44 сторінки. Робота містить 10 таблиць, 2 рисунки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1. Міжособистісна взаємодія в підлітковому віці як предмет психологічних досліджень

Проблема міжособистісних відносин становить одну з ключових у вітчизняній і зарубіжній психологічній науці. В основу нашого теоретичного дослідження були покладені теорії, які пояснюють внутрішні механізми міжособистісної взаємодії.

Дж. Хоманс, автор теорії обміну, обґрунтовує ідею про визначальну роль особистого досвіду, очікування винагород або витрат у виборі моделі взаємодії з іншими особами. Теорія ґрунтується на таких позиціях:

- поведінкова модель активно реалізується індивідом у разі її схвалення і отримання нагород;
- індивід прагне створити умови, за яких уможлиблюється бажаний тип поведінки;
- індивід прагне докласти більше зусиль заради отримання більшої соціальної винагороди за реалізацію прийнятної моделі міжособистісної взаємодії;
- індивід зменшує зусилля у разі, коли нагальні потреби близькі до свого задоволення [38].

В межах концепції З. Фрейда (класичний психоаналіз) обґрунтовується позиція, що міжособистісна взаємодія визначається установками, уявленнями і досвідом, отриманими індивідом у ранньому дитинстві [37].

Причиною внутрішніх переживань і деструктивної поведінки індивіда стають конфлікти, які не були конструктивно розв'язані у дитинстві. У подальшому житті людина відтворює освоєні на ранніх етапах життя моделі

поведінки. Стосовно потреби у соціальній взаємодії з іншими, З. Фрейд пояснює її природу тим, що людина прагне бути членом групи, переживати почуття відданості і підпорядкування «лідерам». Особистість у зрілі періоди життя ставиться до «лідерів» групи подібно до того, як вона сприймала своїх батьків у дитинстві – сильними, владними, могутніми, здатними вирішувати за дітей будь-які проблеми. Відповідно до такої логіки індивід концентрується на минулому, а не майбутньому. Такого роду ретроспекція проявляється у неформальній взаємодії, коли більшість аспектів взаємодії не осмислюються критично [37].

Власну теорію про систему міжособистісних відносин запропонував В. Шутц. Вчений обґрунтовує прагнення людини до постійної взаємодії з іншими людьми сильно вираженими потребами у приєднанні, контролі і відкритості. Міжособистісні відносини формуються за наявності необхідних умов (факторів): включеність (Inclusion), контроль (Control) і афектація (Affection). Вказані фактори виконують функцію критеріїв і показників групової динаміки. Для її емпіричного вивчення вчений розробив опитувальник FIRO-B [45].

У вітчизняній психології радянської доби проблеми міжособистісних відносин глибоко вивчав В. Мясіщев. Поняття «психологічні відносини» тлумачиться, як «інтегральна система вибіркового свідомого зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності» [31].

Міжособистісні відносини – це системний взаємозв'язок між людьми, який визначається установками, усталеними моделями поведінки, досвідом, рисами особистості суб'єктів взаємодії у процесі співпраці і спілкування. Зміст і характер міжособистісних відносин визначають стан психологічного клімату у колективі і навпаки: від того, яким є психологічний клімат, залежить характер міжособистісних відносин.

Ключовою для нашого дослідження виступає дефініція «соціальна взаємодія», яка вживається для позначення систематичного впливу однієї

особи на іншу (однієї соціальної групи на іншу) через сукупність дій суб'єктів взаємодії, наслідком яких може бути компроміс, консенсус, або конфронтація, суперництво. У процесі соціальної взаємодії відбувається персоніфікація знеособлених соціальних зв'язків.

Психологічна наука досліджує фактори, які спричинюють посилення потреби людини у налагодженні зв'язків з соціумом. Такого змісту потреби охоплюються поняттям «афіліація» (пряме значення – приєднуватися, встановлювати зв'язки). Потреба в афіліації зумовлена прагненнями самостверджуватися у соціумі, отримати позитивні емоції і схвалення своїх дій, високий соціальний статус у групі, збагатити власний досвід через контакти з іншою особою, транслювати у соціум свої знання, уміння, навички, досвід тощо. Важливою є психо-емоційна складова афіліації, як типу міжособистісної взаємодії: пошук підтримки, прихильності, співучасті, толерантного ставлення до себе.

В. Андрєєва усі види взаємодії поділяє на дві групи: співробітництво і суперництво [2]. Співпраця, співтворчість, співробітництво – це спільна діяльність суб'єктів, об'єднаних спільною метою і спрямованістю на отримання продукту, характеристики якого наперед ними узгоджені. Співпраця являє собою особливий вид активності, який характеризується емпатійним і толерантним ставленням учасників один до одного, діалогічністю і критичністю мислення, партнерськими відносинами, установками на конструктивне вирішення поставлених задач. Суперництво – принципово інша модель взаємодії за своїми соціально-психологічними параметрами. На передній план виходять прагнення домінувати, випереджати «опонента», досягти кращих результатів, ніж «суперник». У процесі реалізації такої моделі можуть посилюватися негативні якості особистості: егоїстичність, конфліктність, опозиційність, демонстративність, агресивність, тривожність, мстивість тощо. «Співпраця – суперництво» являють собою дихотомічну сукупність, коли одне виключає інше (або співробітництво, або

суперництво). Найвищу ефективність підтвердили різноманітні форми і моделі співробітництва, освоєння яких стає важливим завданням вітчизняної школи.

В теорії психології обґрунтовуються такі типи відносин: «валентність» (позитивність-нейтральність-негативність), «позиція» (зверху-знизу-на рівних) і «дистанція» (близька-далека) [22].

Г. Дьяконов обґрунтовує концепцію і технологію діалогічного спілкування у молодіжному середовищі. Діалог розглядається як складова психологічної культури сучасної людини. Ефект такого типу міжособистісної взаємодії більш глибокий і тривалий, забезпечує позитивні якісні зміни особистості. Засобами діалогу при сформованому діалогічному типі мислення можна успішно попереджати конфлікти і конструктивно їх розв'язувати у разі виникнення. Висока ефективність діалогічного типу взаємодії обумовлюється такими її характеристиками, як відкритість позицій і поглядів партнерів один одному, готовність толерантно сприймати інший досвід, проявляти компетентність, бути конгруентною особистістю [15].

Окремий предмет психологічних досліджень становлять деструктивні форми міжособистісної взаємодії, серед яких на передньому плані – **конфліктний** тип взаємодії.

У загальноприйнятому розумінні конфлікт – це сильне протиріччя між двома або більшою кількістю осіб, у процесі подолання якого кожен суб'єкт переживає негативні емоції і прагне реалізувати свої власні потреби. Конфлікт – це багатофункціональний процес, зумовлений впливом соціуму, особистісними якостями суб'єкта конфлікту, моделями поведінки, які використовуються кожним учасником конфлікту. Конфліктна ситуація здійснює негативний і позитивний вплив на учасників. Конфлікти провокують інші негативні, деструктивні процеси, передусім, різні форми булінгу.

Популярною у психологічній науці є позиція, що конфлікт є наслідком фрустрації. Від причин і сили фрустрації залежать наслідки впливу конфлікту на психіку і особистість індивіда, вибір способу виходу з конфліктної ситуації. Емпіричним шляхом, на статистично достовірному рівні обґрунтовані конструктивний і деструктивний взаємний вплив, взаємозв'язок фрустрації і конфліктного типу особистості, поведінки, моделі взаємодії з іншими (К Левін).

Дотичними є умовиводи представників фрустраційно-агресивного підходу (Л.Берковітц [3]). Ключова ідея полягає у тому, що людина спочатку переживає фрустрацію, а потім виникає емоція агресії. Обґрунтовується логіка: фрустрація – агресія – конфлікт. Протистояння відбувається між природним інстинктами людини і соціумом, як ворожим середовищем.

Вплив соціуму на процес виникнення конфлікту і формування конфліктності як риси особистості вивчав А.Басс. Агресивні реакції однієї людини провокують агресивні реакції іншої особи [29].

Найбільшої популярності в практичній психології отримав соціометричний підхід Дж. Морено. Соціальний статус, соціальне положення індивіда у колективі впливає на його психоемоційний стан, поведінку, характер та інтенсивність міжособистісної взаємодії. Найбільш ефективний спосіб попередження і розв'язання конфліктів – це підвищення соціального статусу особи [31].

Внутрішні і зовнішні конфлікти можуть спричинюватися одночасною належністю до різних соціальних груп. Різноспрямованість інтересів, видів діяльності, стереотипів, властивих для кожної з груп, викликають у людини додаткове нервово напруження.

1.2. Психологічні чинники і особливості міжособистісних конфліктів в підлітковому віці

Підлітковий вік характеризується найвищим рівнем неврівноваженості психіки як системи, протиріччями між прагненнями підлітка до автономії і незалежності від впливу дорослих і недостатністю досвіду у розв'язанні особистих проблем, незбалансованістю потреб, мотивів, інтересів тощо. Загострюються внутрішньо особистісні і міжособистісні протиріччя, які виходять назовні у вигляді підвищеної конфліктності, агресивності, демонстративності, нетерпимого ставлення до іншого світогляду, досвіду, життєвих позицій, опозиційності, тривожності, поведінкових девіацій.

Ф. Райс зазначає, що підлітковий вік є періодом формування сталих, стійких моделей поведінки, механізмів емоційно-вольової регуляції, моральності людини та інших регуляторів, які визначатимуть всі подальші етапи психічного і особистісного становлення. Важливо брати до уваги, що саме у підлітковому віці індивід переходить від дитячого світосприймання до дорослого способу життєдіяльності і цей процес супроводжується сумнівами, підвищеною тривожністю, стихійним прагненням отримати новий досвід, нові емоції, побудувати нові взаємозв'язки з іншими суб'єктами [30].

С. Кон обґрунтовує позицію, що саме у підлітковому віці високо інтенсивним є процес розвитку самосвідомості, формування Я-концепції та її самооцінного компонента, формується позиція «внутрішній дорослий». Ознаками якісного переходу психічного і особистісного розвитку з одного рівня на більш високий є освоєння підлітком норм і правил дорослого життя, настанов, моделей поведінки, зниження інфантильності, підвищення відповідальності, ініціативності, суб'єктності [19, 20].

Перехід від дитинства до дорослості супроводжується гострими внутрішніми і міжособистісними конфліктами. Проблематика конфліктів в підлітковому середовищі прямо пов'язана з віковою закономірністю, а саме з тим, що провідним видом діяльності виступає спілкування. Стиль спілкування або попереджає конфлікти, або провокує їх. У свою чергу, стиль спілкування

обумовлюється стабільним використанням індивідом певних вербальних і невербальних засобів, способів комунікації. Зміст і стиль спілкування сильно впливає на психологічний комфорт особистості, його самоусвідомлення, самоактуалізацію і самоствердження у колективі однолітків.

Слід брати до уваги і те, що саме у підлітковому віці набуває завершених форм самооцінка (статистичний висновок – до 14 років самооцінка стає сталою і майже не піддається глибинній корекції, можливою є лише ситуативне підвищення або зниження самооцінки). Лонгитюдними дослідженнями доведений факт сильного зв'язку між рівнем самооцінки і рівнем агресивності. У більшості випадків неповнолітні з низькою самооцінкою проявляють підвищену агресивність, яка обумовлює різні форми конфліктної поведінки в системі міжособистісних зав'язків. На основі самооцінки формується Я-образ як сукупність одиничних «Я» відповідного змісту – позитивного або негативного [6, 5, 14, 23].

Одночасно, у підлітковому віці моральний розвиток переходить на третій рівень – морального компромісу (конвенціональний рівень). Це означає, що підліток у виборі мольного регулятиву опирається на стереотипи референтної групи. Якщо у найближчому оточенні домінують принципи діалогічності, компромісу, партнерства, то і підліток транслює саме такі підходи і моделі, у тому числі, у вирішенні гострих протиріч. Отже, поведінка підлітка носить колективно-груповий характер [27].

Впливовим чинником конфліктогенності у підлітковому середовищі виступає школа, освітній процес. Шкільні конфлікти – це окремий вид конфліктів, окремий предмет дослідження психологічної і педагогічної науки. Конфлікти можуть спричинюватись дидактогенним стресом, який виникає внаслідок перевтоми учня учбовими завданнями, підвищеною тривожністю у процесі контролю і оцінювання знань, відсутністю умінь і навичок колективної взаємодії на уроках при спільному вирішення поставлених завдань, педагогічним стилем спілкування учителя (передусім, авторитарний і конфліктний стиль) та іншими факторами. Дидактогенний стрес

супроводжується емоційним збудженням або апатією, соматичними порушеннями (підвищений тиск, серцебиття, виснаженість, безсоння, часті застудні захворювання тощо). Під впливом дидактогенного стресу підліток неадекватно реагує на найменші зовнішні подразники, що неминуче веде до конфліктів [35].

У підліткових групах психологами виявлено різні типи міжособистісних відносин:

- функціонально-групові відносини, пов'язані з певним видом діяльності і співпраці в межах цієї діяльності, використанням моделей поведінки і відносин, адекватних виду діяльності і виконуваних функцій;
- емоційно-оцінні відносини, пов'язані з формуванням чіткого визначеного ставлення до ровесників на основі емоційного сприйняття і оціночних суджень (симпатія, антипатія, байдуже ставлення);
- особистісно-сміслові відносини, пов'язані з поширенням і впливом переконань і життєвих смислів одного суб'єкта на смислову сферу інших суб'єктів взаємодії [39].

Тип міжособистісної взаємодії визначає характер ймовірних конфліктів. У випадку функціонально-групових відносин конфлікти будуть виникати через невідповідність якостей особистості, її компетентності вимогам діяльності і очікуваннями інших суб'єктів діяльності. У випадку емоційно-оцінних відносин конфліктність зростатиме через негативне емоційне сприйняття іншого (антипатію) або байдуже ставлення (ігнорування). У випадку особистісно-сміслових відносин протистояння і гострі протиріччя виникатимуть через конфлікт інтересів, альтернативні ціннісні установки.

Конфліктність зростає через прагнення підлітків до рівноправності у стосунках з дорослими і однолітками. Конфлікти виникають через неузгодженість ролевих позицій, низький соціальний статус, неадекватність самооцінки, відсутністю знань і досвіду емоційної саморегуляції. Не рідкісними є випадки, коли конструктивне, позитивне розв'язання гострого

протириччя між підлітками стає неможливим через низький рівень розвитку комунікативних умінь. Підлітки вдаються до тиску, маніпуляції, протесту замість використання продуктивних форм взаємодії, передусім діалогу.

Суб'єктами конфліктів стають підлітки з егоїстичними установками. Такі підлітки свої інтереси, потреби, прагнення самоствердитися ставлять вище за інтереси і потреби своїх однолітків, ігнорують почуття і переживання інших. У підліткових колективах головною цінністю є товариські відносини, готовність допомогти, співпрацювати, відвертість, чесність та інші загальнолюдські принципи. У такому вимірі особа з егоїстичними намірами не сприймається позитивно, її бойкотують, маргіналізують. Це стає причиною гострих конфліктів [3, 10].

Особливо небезпечними є довготривале перебування підлітків у конфліктних ситуаціях та їх деструктивні наслідки, коли нові негативні переживання нашаровуються на раніше отримані негативні емоції і досвід невирішених конфліктів. Результатом може бути нервовий зрив, страх долучитися до нового колективу однолітків, розчарування, апатія тощо. Симптоматичними є випадки закріплення антисоціальної поведінки і виникнення різного типу адикцій (хімічної, ігрової) [14].

Пропедевтика конфліктності у підлітковому середовищі передбачає співпрацю педагогів, психологів, батьків і, в першу чергу, підлітків. Необхідною умовою виступає налагодження толерантних, емпатійних відносин між підлітками, переведення емоційної складової конфлікту в інтелектуальну, навчання різним стратегіям поводження у конфліктних ситуаціях і способів розв'язання на діалогічній, гуманістичній основі.

Корекційно-розвиткова робота з підлітками щодо попередження і зниження рівня конфліктності у колективі спрямовується на встановлення безпосередніх стосунків, відкритого і неупередженого обговорення причин і суті конфлікту, розвитку діалогічного мислення, партнерських відносин, збагачення власного «Я», формування гнучкої поведінки, розвиток самоповаги.

Висновки до розділу 1

Проблема міжособистісних відносин становить одну з ключових у вітчизняній і зарубіжній психологічній науці. Міжособистісні відносини – це системний взаємозв'язок між людьми, який визначається установками, усталеними моделями поведінки, досвідом, рисами особистості суб'єктів взаємодії у процесі співпраці і спілкування. Базові типи міжособистісної взаємодії – співробітництво і суперництво. Міжособистісна взаємодія обмовлена прагненнями людини до постійної взаємодії з іншими людьми сильно вираженими потребами у приєднанні, контролі і відкритості.

Найбільш перспективною виступає діалогічна модель міжособистісної взаємодії і спілкування. Висока ефективність діалогічного типу взаємодії обумовлюється такими її характеристиками, як відкритість позицій і поглядів партнерів один одному, готовність толерантно сприймати інший досвід, проявляти компетентність, бути конгруентною особистістю.

Конфліктна взаємодія – це деструктивний тип взаємодії, який вивчається представниками різних наукових шкіл. В методології класичного психоаналізу причиною внутрішніх переживань і деструктивної поведінки індивіда стають конфлікти, які не були конструктивно розв'язані у дитинстві. Конфлікт є наслідком фрустрації. Від причин і сили фрустрації залежать наслідки впливу конфлікту на психіку і особистість індивіда, вибір способу виходу з конфліктної ситуації. Соціогенні теорії пояснюють виникнення конфлікту впливом соціуму. Агресивні реакції однієї людини провокують агресивні реакції іншої особи. Соціальний статус, соціальне положення індивіда у колективі впливає на його психоемоційний стан, поведінку, характер та інтенсивність міжособистісної взаємодії. Найбільш ефективний спосіб попередження і розв'язання конфліктів – це підвищення соціального статусу особи.

Підлітковий вік характеризується найвищим рівнем неврівноваженості психіки як системи, протиріччями між прагненнями підлітка до автономії і незалежності від впливу дорослих і недостатністю досвіду у розв'язанні особистих проблем, незбалансованістю потреб, мотивів, інтересів тощо. Загострюються внутрішньо особистісні і міжособистісні протиріччя, які виходять назовні у вигляді підвищеної конфліктності, агресивності, демонстративності, нетерпимого ставлення до іншого світогляду, досвіду, життєвих позицій, опозиційності, тривожності, поведінкових девіацій.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВІДНОСИН ПІДЛІТКІВ

2.1. Програма емпіричного дослідження взаємовідносин в підлітковій групі

В підлітковому віці міжособистісні відносини з однолітками набувають найбільшої значимості, посилюється прагнення до самостійності, самовираження і партнерських відносин. Свої прагнення, свої актуальні інтереси і потреби підліток може задовольнити сповна у спілкуванні з однолітками, в системі міжособистісних відносин. Оптимальний рівень міжособистісних відносин підлітків можливий лише за умови сприятливого психологічного клімату в колективі, який багато в чому залежить від стилю педагогічного керівництва і спілкування.

На діагностичному етапі дослідження брали участь учні 9-А класу Криворізької гімназії 72 КМР, з них: хлопців – 16 осіб, дівчат – 15 осіб (загалом 31 особа). До роботи був залучений практичний психолог закладу освіти.

Констатувальний етап дослідження скеровувався *метою* вивчити соціально-психологічні особливості міжособистісних стосунків у підлітковому колективі; з'ясувати умови, які забезпечують становлення взаємин, оптимальних для навчання і розвитку особистості.

Мета діагностичного етапу дослідження обумовила постановку наступних завдань:

- 1) дослідити особистісне ставлення підлітків один до одного;
- 2) визначити статусне положення підлітка серед однокласників;
- 3) з'ясувати характер впливу соціального статусу на самооцінку підлітка;

- 4) визначити ступінь сформованості колективу, ступінь напруженості у взаємовідносинах між учнями;
- 5) вивчити стилі поведінки підлітків у міжособистісному спілкуванні.

Відповідно до поставлених задач, нами укладена комплексна програма емпіричного дослідження, яка включала наступні методики та методи [18]:

- методика «Семантичний диференціал»;
- соціометрична методика (Дж. Морено);
- методика діагностики міжособистісних відносин (Т. Лірі);
- тест «Соціально-психологічний клімат в класі»;
- анкета для учнів «Я і мій клас».

Методика «Семантичний диференціал».

Методика призначена для вивчення емоційно-особистісного ставлення підлітка до іншої особи, яка належить до цієї ж самої соціальної групи. Підліткам пропонується обрати двох, добре знайомих осіб з їх соціальної групи, до яких відчувають різне, позитивне і негативне ставлення. Необхідно оцінити кожну обрану особу з використанням протилежних пар емоційно-оцінних прикметників, визначити «місце» цієї особи і за допомогою позначки виразити своє емоційне ставлення до неї. Кількістю балів від 0 (слабке емоційне ставлення, аномія, байдужість) до 3 (сильне емоційне ставлення) оцінюється сила відносин.

Соціометрична методика (Дж. Морено) дозволяє визначити соціальне положення підлітка в системі міжособистісних відносин у групі однолітків. Обмеження стосовно використання методики: кількість членів групи не менше 10 осіб, група існує більше року.

Дана методика дозволяє визначити «лідера» («зірку») у групі (особа з найбільшою кількістю виборів) і осіб, до яких більшість членів групи проявляють антипатію (найменша кількість виборів, і, навпаки, більша кількість відхилень). Стан міжособистісних відносин унаочнюється за допомогою спеціальної діаграми і соціограми.

Методика діагностики міжособистісних відносин (Т. Лірі). Методика базується на значимості для індивіда оцінок з боку «значущих» осіб. Під впливом цих оцінок відбувається персоніфікація індивіда, ідентифікація із «значущим іншим», яка й формує особистість. Учаснику пропонується набір характеристик, з опорою на які він характеризує власне «Я». Пропоновані судження стосуються рис характеру, темпераменту і поведінки індивіда. Після того, як респондент оцінить себе, підраховуються бали за кожним з восьми октантів, що відповідають певному варіанту міжособистісної взаємодії.

За спеціальними формулами з'ясовуються типи ставлення до оточуючих. За допомогою даної методики виявляється домінуючий тип відносин, здійснюється опис ідеального «Я».

Тест «Соціально-психологічний клімат в класі» використовувався для визначення ступеня напруженості у взаємовідносинах в колективі старших підлітків. З цією метою застосовувалась анкета «Я і мій клас».

Сучасна практична психологія володіє значним обсягом різноманітних діагностичних методик, які дозволяють детально вивчити психологічні особливості міжособистісних відносин у підлітковому колективі. В процесі проведення дослідження психологу необхідно створювати доброзичливу атмосферу, яка спонукає підлітків до щирих відповідей.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження міжособистісних відносин підлітків

Проведене емпіричне дослідження взаємовідносин в підлітковому колективі за методиками, визначеними програмою діагностичного етапу, показало результати, наведені нижче.

1) Методика «Семантичний диференціал»

Дана методика дозволила визначити емоційно-особистісне ставлення осіб підліткової групи один до одного. Результати систематизовані у таблицях 2.1, 2.2.

Таблиця 2.1

Шифрування складу підліткової групи

1	Олександр Б.	9	Іван С.	17	Марина А.	25	Людмила Л.
2	Олександр Г.	10	Богдан П.	18	Алла Б.	26	Катерина М.
3	Роман Д.	11	Сергій С.	19	Тетяна Г.	27	Ірина М.
4	Леонід З.	12	Сергій Т.	20	Ганна Г.	28	Ілона Т.
5	Олександр М.	13	Дмитро Х.	21	Ганна Д.	29	Наталія Ф.
6	Сергій М.	14	Андрій Ш.	22	Іванна І.	30	Надія Ф.
7	Олекс. Н.	15	Максим Я.	23	Олена К.	31	Валентина Я.
8	Віктор П.	16	Олег	24	Ірина Л.		

Таблиця 2.2

Рівні сформованості емоційно-особистісного ставлення підлітків один до одного (у %)

№ з/п	Рівні	Експериментальна група
		%
1	Позитивне ставлення	13,0
2	Нейтральне ставлення	57,3
3	Негативне ставлення	29,7

Графічна інтерпретація результатів діагностики подана на рис. 2.1.

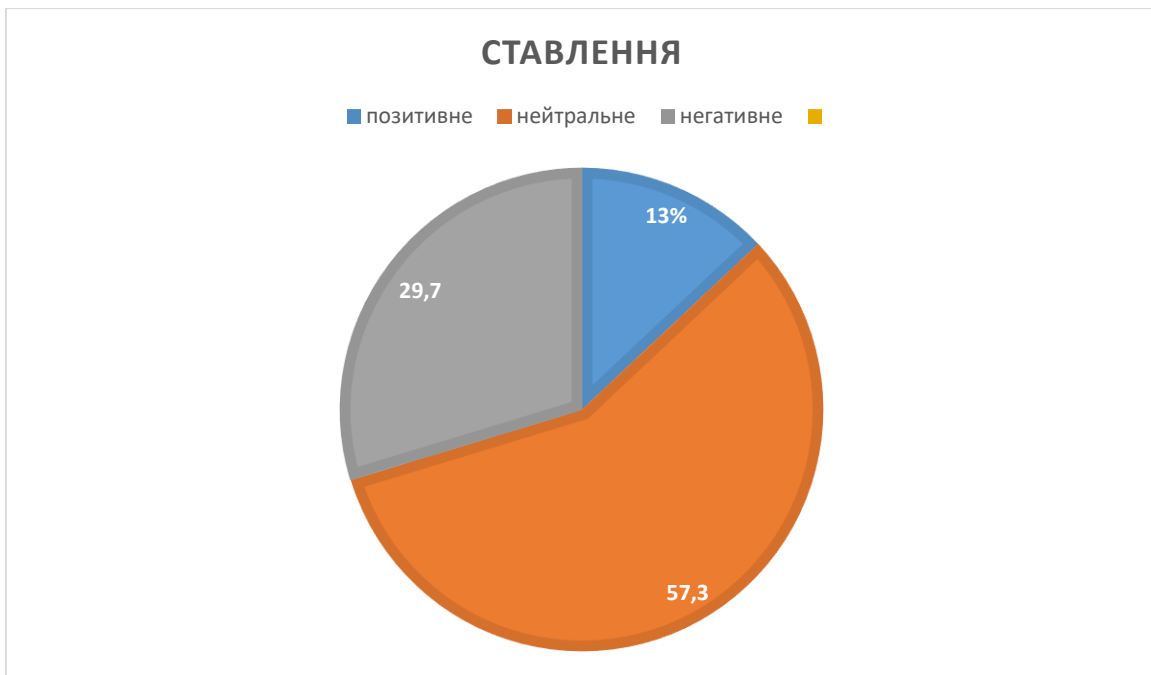

Рис. 2.1. Рівні сформованості емоційно-особистісного ставлення підлітків один до одного

2) Соціометрична методика (Дж. Морено)

Аналіз результатів соціометрії подано у таблицях 2.3 і 2.4., рис. 2.2

Таблиця 2.3

Результати проведення соціометричної методики

№ з/п	Соціометричні показники	Результати діагностики	
		Кіл-ть учнів	%
1	Кількість «лідерів» («зірок») у групі	1	3,23
2	Кількість популярних членів колективу	11	35,48
3	Кількість «прийнятих»	16	51,61
4	Кількість підлітків «поза колективом» («ізольовані»)	3	9,68
5	Кількість «малих груп»	3	26,29
6	Кількість співпадінь виборів	16	25,3

Таблиця 2.4

Соціометрична матриця

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	$\Sigma(+)$	$\Sigma(-)$
1	#	+	-	+	+	+	-	0	-	+	-	+	+	+	-	0	+	0	+	+	-	+	0	+	0	0	+	+	0	-	+	16	7
2	-	#	0	0	0	-	+	+	-	-	0	0	+	0	-	0	-	+	0	+	0	+	+	-	+	+	-	+	+	-	0	11	9
3	0	+	#	+	+	0	+	0	-	+	+	-	-	+	-	-	0	+	+	-	-	+	-	+	+	+	+	0	0	+	16	8	
4	-	-	0	#	0	+	-	0	-	-	+	+	+	-	+	-	0	0	0	+	0	+	0	+	+	+	+	0	-	0	+	12	8
5	-	+	0	0	#	+	+	-	-	-	-	+	0	-	+	0	+	-	-	+	0	+	0	-	+	+	+	0	0	0	+	12	9
6	0	+	+	+	+	#	+	+	0	+	-	+	+	+	-	0	0	+	-	0	0	-	0	+	-	-	+	-	-	0	-	13	9
7	0	+	-	0	0	+	#	0	0	+	0	0	+	-	-	0	+	0	0	+	-	0	0	+	+	0	+	+	+	0	+	12	4
8	0	0	+	0	-	0	0	#	-	-	+	-	0	-	+	-	0	+	0	+	0	+	-	+	-	+	+	+	0	-	0	10	9
9	+	+	0	-	+	+	+	0	#	0	+	+	+	+	0	-	0	+	0	+	-	+	-	+	+	+	-	+	0	0	+	16	5
10	+	+	+	-	+	-	+	+	0	#	+	0	+	+	0	-	0	-	0	+	0	+	+	+	0	0	+	+	0	-	+	16	5
11	+	-	0	0	0	+	+	0	0	+	#	+	+	0	-	-	+	+	0	-	0	+	0	+	+	+	0	+	-	-	+	14	6
12	-	-	+	0	+	-	+	0	-	-	-	#	+	+	+	-	+	0	+	+	0	+	-	-	+	-	+	0	0	-	+	12	11
13	-	+	+	0	+	0	+	0	-	+	+	+	#	0	-	-	+	-	+	+	0	-	0	+	-	0	+	-	+	0	-	13	9
14	0	+	+	0	+	-	+	+	-	-	0	+	+	#	0	-	-	+	+	+	0	+	0	0	+	+	+	+	+	0	+	17	5
15	-	+	+	0	+	0	+	0	0	+	+	0	+	0	#	-	-	+	0	-	0	0	+	+	+	0	+	+	+	0	0	14	4

Продовження табл. 2.4

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	$\Sigma(+)$	$\Sigma(+)$
16	-	+	+	-	-	+	+	0	-	-	-	0	-	-	0	#	+	+	0	+	+	+	0	+	+	-	-	0	0	0	+	12	10
17	-	+	-	+	+	0	0	0	-	+	-	0	+	0	-	-	#	-	-	-	0	+	+	+	-	+	0	+	-	0	0	10	11
18	-	+	+	0	+	-	+	0	-	0	+	-	+	-	0	-	-	#	+	+	0	+	0	+	+	-	+	+	+	0	-	14	9
19	0	-	+	0	+	-	+	+	-	0	0	+	+	+	-	-	+	-	#	+	+	+	-	-	+	+	+	0	-	-	+	14	10
20	+	-	+	-	+	+	+	0	-	-	0	0	0	-	0	-	+	+	0	#	+	-	+	+	-	+	0	+	+	-	-	12	10
21	-	0	-	0	-	0	+	0	-	0	0	+	+	-	-	-	-	+	0	+	#	+	+	+	-	+	-	+	+	0	+	10	10
22	0	0	0	+	+	0	+	0	-	-	+	0	+	0	0	-	+	+	+	+	0	#	+	+	-	+	+	0	+	-	+	14	5
23	+	+	+	-	+	0	+	0	0	+	+	+	0	0	-	-	+	0	0	-	+	0	#	+	+	+	+	+	+	-	+	16	5
24	+	0	0	-	+	-	+	0	0	-	-	0	-	+	0	-	0	+	0	-	0	-	0	#	0	+	+	+	-	0	+	9	9
25	-	+	+	-	+	+	+	-	0	+	+	-	+	-	-	0	0	+	0	+	+	+	+	0	#	+	+	-	+	0	+	17	7
26	0	+	+	-	0	-	+	0	0	0	0	0	0	-	0	0	+	0	+	+	0	+	0	-	+	#	+	+	-	0	+	11	5
27	0	+	0	+	0	+	+	-	0	0	+	0	-	0	-	-	+	+	+	+	+	+	0	-	+	+	#	+	+	0	+	16	5
28	-	+	0	0	0	+	+	0	-	0	0	-	0	-	0	-	+	+	0	+	+	+	+	0	-	0	0	#	-	0	+	10	7
29	+	-	+	-	0	+	+	0	0	0	0	0	+	-	-	0	-	+	-	-	+	0	+	+	+	+	+	-	#	0	+	13	8
30	0	+	0	-	0	-	+	+	-	+	+	0	0	-	-	0	+	+	0	+	0	+	+	+	+	0	0	+	+	#	+	15	5
31	-	0	0	-	0	-	+	0	-	+	-	0	0	0	-	-	+	+	+	0	+	+	0	+	+	+	-	0	+	0	#	11	8
$\Sigma(+)$	7	19	15	6	15	11	27	6	0	12	14	13	18	8	4	0	20	19	10	21	9	22	11	20	19	21	20	19	14	0	22	-	-
$\Sigma(-)$	13	6	4	11	3	10	2	3	19	10	8	5	4	13	16	20	7	4	4	7	4	4	5	6	8	4	5	4	8	11	4	-	-

Графічна інтерпретація результатів соціометричної методики представлена на рис. 2.2.

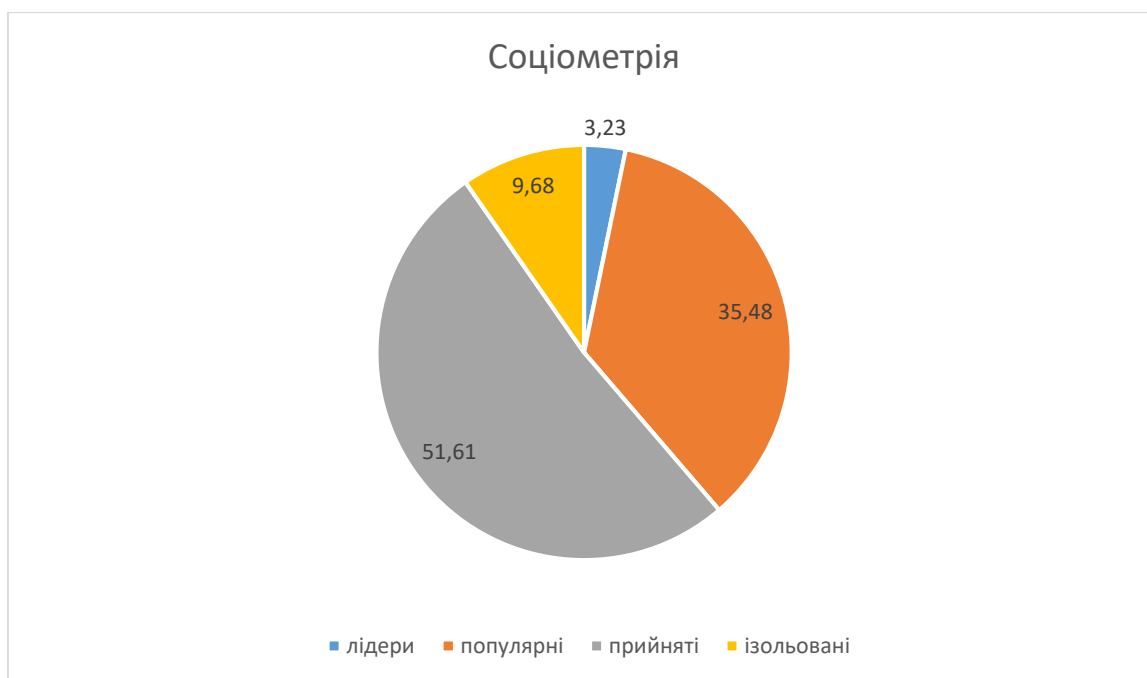

Рис. 2.2. Результати проведення соціометричної методики

Отже, результати дослідження свідчать про досить психологічно благополучні відносини у підлітковому колективі. Аналіз результатів соціометрії показав, що сукупно підлітків з благополучним соціальним статусом («зірки», «популярні») – 12 осіб (38,73%). Нейтральний статус – у 16 осіб (51,61%). Отже, у сприятливій соціальній ситуації перебувають більше 90% членів підліткової групи. Це є свідченням достатньо благополучної соціально-психологічної ситуації. Негативний соціальний статус у 3 підлітків (9,68%). Проте, слід брати до уваги факт існування мікрогруп (автономних груп), що свідчить про невисокий рівень згуртованості колективу. У деяких підлітків зафіксоване негативне ставлення до більшості членів колективу; виявлені підлітки, які знаходяться поза взаємовідносин у колективі. Значний відсоток складає кількість підлітків з байдужим ставленням до однокласників (близько 30%). Стосунки між хлопцями та дівчатами досить напружені. У той же час, відносини в експериментальній групі між дівчатами характеризуються більш позитивними взаємозв'язками; серед дівчат було виявлено і більше співпадінь у виборах.

3) Опитувальник «Соціально-психологічний клімат в класі»

Вивчення соціально-психологічного клімату за допомогою даного опитувальника вказує на існування глибокого невдоволення підлітками існуючими неформальними правилами і відносинами у колективі. Результати діагностики стану соціально-психологічного клімату у підлітковому колективі наведені у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Результати діагностики соціально-психологічного клімату у групі підлітків

№ з/ п	Зміст питань	Кількість відповідей «Ні»	
		учнів	%
1	Між мікро-групами толерантні відносини	18	58,0
2	Учні із задоволенням проводять дозвілля і спільні справи разом	18	58,0
3	У класі поважають думки кожного	24	77,4
4	Однокласники підтримують один одного у складних ситуаціях	15	48,4
5	Справедливе ставлення, підтримка найменш захищених однокласників	21	67,7
6	Сильне бажання бути у колективі, співпрацювати	19	61,3

Ознакою низького рівня психологічного благополуччя в системі міжособистісних взаємозв'язків у підлітковому колективі можна вважати досить високі кількісні показники за всіма позиціями опитувальника, які свідчать про заперечення підлітками дотримання взаємоповаги, прагнення до спільної діяльності, поваги до думок опонента, емоційного єднання, взаємодопомоги. Така ситуація зумовлена не лише психологічними особливостями підлітків, але ц стилем педагогічного спілкування і діяльності.

У разі домінування авторитарного педагогічного стилю, підлітки також будуть схильні так само взаємодіяти у колективі.

4) «Методика діагностики міжособистісних відносин» Т. Лірі

Проаналізувавши результати дослідження за методикою діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі, ми отримали наступні результати (таблиці 2.8 і 2.9).

Можна зробити висновок про те, що як серед хлопців, так і серед дівчат досліджуваної групи зустрічаються всі типи міжособистісних відносин. Загалом, у групі переважають середні показники. Для систематизації емпіричних даних нами були укладені зведені таблиці окремо для підлітків-хлопців і підлітків-дівчат (таблиця 2.8).

Таблиця 2.8

Зведена таблиця даних дослідження за методикою «Міжособистісні відносини, Т. Лірі» (для підлітків-хлопців)

№ п/п	Ім'я	Міжособистісні відносини за Т. Лірі							
		Авторитарний	Егоїстичний	Агресивний	Підозрілий	Підпоряд-ний	Залежний	Дружелюбний	Альтруїстич.
1	Олександр Б.	2	4	2	6	5	1	5	6
2	Олександр Г.	5	3	7	11	6	4	9	4
3	Роман Д.	1	2	9	7	1	2	7	3
4	Леонід З.	2	7	3	2	8	12	8	2
5	Олександр М.	4	6	3	14	6	5	12	8
6	Сергій М.	7	8	12	13	3	12	8	3
7	Олекс. Н.	4	2	1	9	5	7	9	11
8	Віктор П.	4	8	2	14	8	10	6	9
9	Іван С.	1	2	10	9	5	1	4	6
10	Богдан П.	12	9	11	9	10	3	12	1
11	Сергій С.	4	12	14	11	10	12	7	8
12	Сергій Т.	10	4	2	8	2	5	5	9
13	Дмитро Х.	1	6	11	9	4	13	4	1
14	Андрій Ш.	2	5	3	5	7	6	12	3
15	Максим Я.	5	8	2	3	12	5	6	7
16	Олег	3	13	5	3	11	2	9	3

Згідно завдань нашого дослідження нами були узагальнені результати діагностики міжособистісних відносин у вибірці дівчат (таблиця 2.9).

Аналіз показників, поданих у таблицях 2.8 і 2.9, дозволяє стверджувати, що перше місце в обох підгрупах підліткового колективу посідає дружелюбний тип ставлення до оточуючих. Оскільки більшість досліджуваних оцінили свої взаємовідносини оцінками високого рівня, як дружелюбні, то для них характерна орієнтація на прийняття і соціальне схвалення, емоційна лабільність, готовність до взаємодопомоги, емпатійного ставлення. Отже, толерантність і емпатійність для цієї вибірки є найважливішим типом самоставлення і міжособистісної взаємодії.

Таблиця 2.9

Зведена таблиця даних дослідження за методикою Т. Лірі
(для підлітків-дівчат)

№ п/п	Ім'я	Міжособистісні відносини за Т. Лірі							
		Авторитарний	Егоїстичний	Агресивний	Підозрілий	Підпорядкний	Залежний	Дружелюбний	Альтруїстич.
1	Марина А.	2	10	3	10	5	4	6	3
2	Алла Б.	5	3	1	7	6	3	5	9
3	Тетяна Г.	11	7	2	6	0	4	4	1
4	Ганна Г.	7	5	1	9	11	3	11	2
5	Ганна Д.	1	3	1	4	8	4	14	6
6	Іванна І.	4	5	6	4	8	6	8	12
7	Олена К.	3	14	7	2	3	3	14	5
8	Ірина Л.	2	4	3	1	7	8	9	3
9	Людмила Л.	9	1	5	12	6	4	1	3
10	Катерина М.	5	2	2	3	8	4	12	5
11	Ірина М.	3	6	12	1	1	4	7	3
12	Ілона Т.	5	1	3	5	3	5	4	2
13	Наталія Ф.	7	4	3	3	2	4	5	3
14	Надія Ф.	1	5	4	6	3	5	5	3
15	Валентина Я.	5	3	2	3	7	10	4	6

На другому місці – залежний тип ставлення до оточення, що свідчить про *вибірково-позитиву* модель взаємодії. Для осіб з таким типом ставлення до інших характерні відвертість у стосунках, ввічливість, тяжіння до емпатійних за своїм типом осіб, можливою є невпевненість у собі, підвищена тривожність, залежність від думок і позиції інших людей, слабкі механізми самозахисту і т.п.

Останнє, третє місце, як найменш значущий, посідає агресивний тип стосунків. Відповідно, він зрідка застосовується у ставленні до інших, на ньому майже не акцентується увага підлітків. Хоча не виключений прояв певних рис агресивності підлітків у деяких життєвих ситуаціях. У таких випадках підлітки проявляють владність, лідерство, домінування, енергійність, прагнення давати усім настанови, поради, цінувати, передусім, власну думку. Проте, такі випадки вираженого авторитаризму зустрічаються зрідка.

Порівняння показників дівчат та хлопців показало, що в цілому показники за всіма октантами є помірними. Як хлопці, так і дівчата (в середньому) в оцінці свого «Я» не виходять за показники якостей гармонійної особистості.

5) Анкета для учня «Я і мій клас»

Результати анкетування свідчать про незрілість міжособистісних відносин у підлітковому колективі; наявною є підвищена напруженість у відносинах між дівчатами і хлопцями, невміння продуктивно спілкуватися та будувати відносини з користю для кожного суб'єкта; підвищений рівень недовіри підлітків один до одного; відсутність загальних інтересів.

Отже, діагностика дала можливість вивчити прояви особистісних якостей і системи міжособистісних стосунків, які можуть істотно впливати на міжособистісні відносини і спілкування підлітків. Виявлені особливості дають можливість прогнозувати і вивчати проблеми, з якими стикаються підлітки у процесі міжособистісної взаємодії. Виявлено низку питань, які потребують

ширшого розгляду та глибшого дослідження для оптимізації умов соціалізації підлітків.

2.3. Психологічні засоби профілактики конфліктів і гармонізації взаємовідносин в підлітковому колективі

Підлітковий вік характеризується підвищеною конфліктністю, агресивністю, емоційною неврівноваженістю, імпульсивністю, поведінковими девіаціями на фоні пріоритетної значимості спілкування і міжособистісних відносин. Протиріччя загострюється браком досвіду у конструктивному вирішенні проблемних ситуацій, налагодженні партнерських відносин, самоствердженні у співпраці з однолітками.

У зв'язку з цим, актуалізуються профілактична, корекційна, розвиткова і просвітницька види психологічної підтримки процесу становлення гуманістичних відносин у підліткових колективах. Найбільш дієвим у цьому питанні виступає освітнє середовище, його якість і методологічна основа. Залежно від цього відносини між підлітками можуть бути гармонійними або деструктивними (конфліктними).

В умовах освітнього закладу свою ефективність підтвердили різні корекційно-розвивальні програми, затверджені МОН України [18].

Мета корекційної роботи – освоєння моделей конструктивної поведінки в конфліктній ситуації, розвиток емоційного інтелекту (здатність правильно розуміти емоції іншої людини і свій емоційний стан), емпатії (емпатійне говоріння, слухання, ставлення до іншого, підтримка), комунікативних здібностей, формування адекватної самооцінки як стрижня особистості.

Корекційний вплив спрямований на вирішення *завдань* такого типу:

- налагодження доброзичливої психологічної атмосфери;
- включення підлітків в системну творчу колективну діяльність;
- згуртування колективу навколо спільних, гуманістичних цінностей і цілей;

- емоційне єднання, розвиток емпатії і толерантного ставлення суб'єктів взаємодії один до одного;
- налагодження партнерських відносин на принципах діалогу, довіри, взаємної поваги і рівноправності [43].

Корекційна програма включає у себе елементи гри, міні-лекції, комунікативного тренінгу задля зниження агресивності і формування навичок партнерських відносин. Корекційні заходи є доцільними для всіх підлітків (а не лише з найгіршими результатами діагностики).

На разі для активного використання розроблений комплекс програм у форматі концепції «Нова українська школа» (МОН України) [26] під назвою «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації» [8]. Також, підтвердили свою ефективність програми «Рівний – рівному», «Діалог», «Стратегії розв'язання конфліктів у спілкуванні», які були розроблені і започатковані у практику освітніх закладів на основі міжнародних молодіжних проектів [7, 32, 34, 40, 41].

Корекційні заняття проводяться за такою структурою:

- актуалізація індивідуальних позицій (думок, поглядів, переконань) і досвіду у вирішенні проблеми, робота над якою планується на занятті; застосовується форма роботи - «круглий стіл»;
- формулювання і уточнення теми зустрічі (укладання переліку тем і вибір найбільш актуальної);
- основна частина включає різні види активності учасників (гра, моделювання, дискусія, діалог, «мозковий штурм» та ін.) і форми роботи (індивідуальна, парна, групова у малих групах, фронтальна); відбувається пошук конструктивного розв'язання проблеми;
 - рефлексія (самоаналіз того, що відбулося протягом заняття – ідей, думок, процесу, способів вирішення проблеми, значимості результатів і продукту спільної роботи);
 - проектування і самопроектування (визначення перспективи застосування набутих знань і досвіду у майбутньому).

Програма корекційно-розвивальних занять включає у себе різні методи і форми роботи: лекції, тренінг, ігровий метод, бесіда і дискусія.

1. *Лекції (міні-лекторій):* інформаційна, просвітницька функція.

Мета: інформування, пояснення і ознайомлення з різними способами (моделями) розв'язання конфліктів мирним, конструктивним шляхом.

Питання для обговорення:

- причини насильства, способи протистояння і уникнення булінгу («гаряча лінія»), мир і миробудування;
- конфлікт як соціальне явище; типологія, причини і наслідки конфліктів, дії учасників конфлікту, способи розв'язання конфліктів; позитивна і негативна сторони конфлікту;
- спілкування і конфлікт (види спілкування і смислова спрямованість комунікативного процесу)

Очікувані результати: вміти аналізувати причини конфліктної ситуації, інтереси сторін конфлікту, вступати у процес комунікації, генерувати способи розв'язання конфлікту, вміти попереджати виникнення конфліктів.

2. Тренінги: формувальна функція

Види тренінгів: комунікативний тренінг, тренінг самоактуалізації, тренінг соціальних навичок.

Мета: формування умінь і навичок емпатійного слухання і говоріння, обирати оптимальний спосіб розв'язання конфліктів, опанування тактикою співробітництва, розвиток механізмів емоційно-вольової і моральної саморегуляції у процесі спілкування, усвідомлення власного «Я», корегування самооцінки.

3. Ігровий метод (ділова гра, сюжетно-рольова гра)

Мета: розширити рольовий репертуар поведінки в конфліктних ситуаціях, усвідомлення моделей, правил і способів розв'язання конфліктів в ігровій ситуації.

4. Бесіда і дискусія: комунікативна і формувальна функції

Мета: сприяти самоусвідомленню ключових аспектів конфлікту і емпатійного спілкування; аргументувати свою позицію, критично аналізувати позицію опонентів, змінювати власну позицію у разі потреби, давати відповіді і ставити запитання.

Для обговорення пропонуються проблемні питання, контр-питання, питання-уточнення.

Зміст корекційно-розвиткових занять формується з використанням різних форм і методів роботи, вправ різного змісту. Психологічні засоби упорядковані у відповідних корекційних програмах, затверджених МОН України.

Висновки до розділу 2

Емпіричне дослідження спрямоване на вивчення психологічних особливостей міжособистісних відносин підлітків та виявлення можливих порушень в їхніх взаємовідносинах.

Вирішувались завдання: дослідити емоційно-особистісне ставлення підлітків один до одного в колективі однолітків; визначити статусне положення підлітка серед однокласників; з'ясувати характер впливу соціального статусу на самооцінку підлітка; визначити ступінь сформованості колективу, ступінь напруженості у взаємовідносинах між учнями; вивчити стилі поведінки підлітків у міжособистісному спілкуванні.

Відповідно до поставлених задач була укладена комплексна програма емпіричного дослідження, яка включала наступні методики та методи: - методика «Семантичний диференціал»; соціометрична методика (Дж. Морено); методика діагностики міжособистісних відносин (Т. Лірі); тест «Соціально-психологічний клімат в класі»; анкета для учнів «Я і мій клас».

Результати дослідження свідчать про досить психологічно благополучні відносини у підлітковому колективі. Проте, слід брати до уваги факт існування мікрогруп (автономних груп), що свідчить про невисокий рівень згуртованості. У деяких підлітків зафіксоване негативне ставлення до

більшості членів колективу; виявлені підлітки, які знаходяться поза взаємовідносин у колективі. Значний відсоток складає кількість підлітків з байдужим ставленням до однокласників (близько 30%). Стосунки між хлопцями та дівчатами досить напружені.

В межах досліджуваної проблеми виявлено низку проблем, вирішення яких потребує спеціальної корекційно-розвиткової роботи з підлітками. Корекційний вплив спрямований на вирішення завдань такого типу: налагодження доброзичливої психологічної атмосфери; включення підлітків в системну творчу колективну діяльність; згуртування колективу навколо спільних, гуманістичних цінностей і цілей; емоційне єднання, розвиток емпатії і толерантного ставлення суб'єктів взаємодії один до одного; налагодження партнерських відносин на принципах діалогу, довіри, взаємної поваги і рівноправності.

Такого типу і змістовної спрямованості корекційно-профілактична програма у разі системного і систематичного реалізації здатна забезпечити позитивну динаміку у розвитку комунікативної сфери, збагатити досвід підлітків міжособистісних відношень конструктивними, толерантними моделями спілкування.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дало змогу дійти наступних висновків.

Теоретичне вивчення проблеми міжособистісних взаємовідносин, дає змогу стверджувати, що спілкування є необхідною і обов'язковою умовою соціального і психологічного розвитку людини як особистості.

Поняття «міжособистісні відносини» тлумачиться як система взаємозв'язків між суб'єктами, засобів і моделей взаємного впливу, в яких формується стиль спілкування, проявляються особистісні якості, настанови, переконання, досвід, стереотипи поведінки. Тип міжособистісних відносин визначає характер соціально-психологічного клімату (відбувається також і обернений вплив).

Дефініція «соціальна взаємодія» позначає систематичний вплив суб'єктів міжособистісних відносин один на одного, сукупність дій кожного суб'єкта (вербальних і невербальних), спрямованих на досягнення компромісу або конфронтацію, конфлікт. Саме конфліктній взаємодії приділяється більша увага в соціальних науках.

Конфлікти між підлітками – поширене соціально-психологічне явище в освітньому процесі. Підлітки вступають у конфронтацію через конфлікт інтересів, неможливість задовольнити свої нагальні потреби, особистісну неприязнь, нетерпиме ставлення до відмінних від власних позицій і думок, ригідність мислення і поведінки, імпульсивність та емоційну нерівноваженість, несформованість моральних переконань і моральної саморегуляції, підвищену егоїстичність тощо. Конфлікти виникають між кількома особами, але швидко поширюються на весь учнівський колектив і спричиняють фронтальні деструктивні процеси у міжособистісних відносинах і особистісному розвитку суб'єктів конфліктної ситуації, стимулюють агресивність і демонстративність поведінкових реакцій, і, безумовно, знижують успішність освітнього процесу.

Зростання кількості випадків різних форм булінгу в середовищі неповнолітніх актуалізує важливість системної соціально-педагогічної і психологічної підтримки процесу становлення учнівських колективів на засадах гуманізму, толерантності, емпатійного ставлення один до одного. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо протидії булінгу» (№8584) закріплює відповідальність за вчинення і приховування випадків булінгу. Оскільки булінг виникає у конфліктних ситуаціях, то спеціальна просвіта і опанування підлітками моделей партнерських відносин, співпраці і співтворчості, формування у неповнолітнього позитивної «Я-концепції» посідають першочергове місце в роботі педагогічного колективу і психологічної служби закладу освіти.

Емпіричне дослідження спрямовувалось на вивчення взаємовідносин в підлітковій групі. На діагностичному етапі дослідження брали участь учні 9-х класів Криворізької гімназії 72 КМР, з них: хлопців – 16 осіб, дівчат – 15 осіб (разом 31 особа). Комплексна програма емпіричного дослідження включала наступні методи і методики: «Семантичний диференціал», соціометрична методика (Дж. Морено), методика діагностики міжособистісних відносин (Т. Лірі); тест «Соціально-психологічний клімат в класі», анкета для учнів «Я і мій клас».

Вивчення емоційно-особистісного ставлення підлітків один до одного показало переважання нейтрального (57,3%) і позитивного (13%) ставлення (сумарно 70,3%). Однак, третина підлітків (29,7%) переживають негативне ставлення до однокласників, що є впливовим деструктивним фактором, який підвищує ризики підвищення конфліктності у групі. Через це ускладнюється формування гуманістичних відносин у підлітковій групі.

Аналіз результатів соціометрії показав, що сукупно підлітків з благополучним соціальним статусом («зірки», «популярні») – 12 осіб (38,73%). Нейтральний статус – у 16 осіб (51,61%). Отже, у нейтрально-сприятливій соціальній ситуації перебувають більше 90% членів підліткової групи. Це є свідченням достатньо благополучної соціально-психологічної

ситуації. Також, існують автономні мікрогрупи групи, що свідчить про невисокий рівень згуртованості колективу. У деяких підлітків зафіксоване негативне ставлення до більшості членів колективу; виявлені підлітки, які знаходяться поза взаємовідносин у колективі (3 підлітка - 9,68%).

Вивчення соціально-психологічного клімату за допомогою опитувальника «Соціально-психологічний клімат в класі» вказує на існування глибокого невдоволення підлітками існуючими неформальними правилами і відносинами у колективі. Про це свідчать високі кількісні показники за всіма позиціями опитувальника, у яких підлітки заперечують дотримання в їхньому колективі взаємоповаги, прагнення до спільної діяльності, поваги до думок опонента, емоційного єднання, взаємодопомоги. Така ситуація зумовлена не лише психологічними особливостями підлітків, але й стилем педагогічного спілкування учителів. У разі домінування авторитарного педагогічного стилю у підлітків також буде домінувати стиль взаємодії.

Результати дослідження міжособистісних відносин (методика Т. Лірі) показало, що у групі підлітків зустрічаються всі типи міжособистісних відносин. Аналіз показників дозволяє стверджувати, що переважає дружлюбний тип ставлення до оточуючих. Більшість підлітків обирають стратегії прийняття і соціального схвалення, демонструють емоційну лабільність, готовність до взаємодопомоги, емпатійне ставлення. Отже, толерантність і емпатійність для цієї вибірки є найважливішим типом самоставлення і міжособистісної взаємодії. Агресивний тип відносин зрідка проявляється у ставленні до інших. Тим не менш, агресивні прояви підлітків у деяких життєвих ситуаціях можливі. У таких випадках підлітки проявляють владність, лідерство, домінування, енергійність, прагнення давати усім настанови, поради, цінувати, передусім, власну думку.

Результати анкетування «Я і мій клас» свідчать про незрілість міжособистісних відносин у підлітковому колективі. Найвною є підвищена напруженість у відносинах між дівчатами і хлопцями, невміння плідно спілкуватися та будувати відносини з користю для кожного суб'єкта;

підвищений рівень недовіри підлітків один до одного, відсутність загальних інтересів. Узагальнені результати емпіричного вивчення стану міжособистісних відносин у підлітковій групі підтверджує необхідність спеціально, корекційно-розвиткової роботи з ними.

На разі психологічним службам закладів освіти для активного використання рекомендований комплекс програм у форматі концепції «Нова українська школа» (МОН України) під назвою «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації» [8]. Підтвердили свою ефективність програми «Рівний – рівному», «Діалог», «Стратегії розв'язання конфліктів у спілкуванні», які були розроблені і започатковані у практику вітчизняних освітніх закладів на основі міжнародних молодіжних проєктів.

Профілактичні і корекційно-розвиткові програми, які спрямовані на попередження і подолання конфліктності у підлітковому середовищі, включають такі методи і форми роботи, як діалог, дискусія, тренінг, гра, техніки саморефлексії і партнерської взаємодії. Корекційний вплив спрямований на формування доброзичливої психологічної атмосфери; включення підлітків в системну творчу колективну діяльність; згуртування колективу навколо спільних, гуманістичних цінностей і цілей; емоційне єднання, розвиток емпатії і толерантного ставлення суб'єктів взаємодії один до одного; налагодження партнерських відносин на принципах діалогу, довіри, взаємної поваги і рівноправності. Системне і систематичне проведення корекційно-розвиткових занять такої спрямованості здатне забезпечити позитивну динаміку у розвитку комунікативної сфери, збагатити досвід підлітків міжособистісних відношень конструктивними, толерантними моделями спілкування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрєєнкова В.Л., Калашник О.А., Ковальчук Л.Г., Кривуляк А.О. Небезпечні квести для дітей: профілактика залучення. Методичні рекомендації. Київ: ТОВ «Агентство «Україна», 2017. 76 с. Режим доступу: https://la-strada.org.ua/ucp_mod_library_showcategory_96.html
2. Андреева В.Г. Общение и межличностные отношения. Москва: ЕКСПО, 2004. 453 с.
3. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2002. 512 с.
4. Білик Н. М. Медіація однолітків як технологія вирішення конфліктів у загальноосвітній школі. *Педагогіка та психологія*: зб. наук. праць / за заг. ред.: акад. І.Ф. Прокопенка, проф. С.Т.Золотухіної. Харків: Вид-во ТОВ «Щедра садиба плюс», 2015. Вип. 49. С. 3-12.
5. Блаженко О. М. Психологічні особливості формування самооцінки підлітків [Електронний ресурс]. *Збірник «Студентський альманах»*. 2013.№3. Режим доступу:http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/stud_almanah/v_1/4.pdf
6. Божович, Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Санкт-Петербург. [и др.] : Питер, 2008. 398 с.
7. Будуємо майбутнє разом: програма профілактики конфліктів та правопорушень серед учнівської молоді / за заг. ред. Т.В. Журавель, М.А. Снітко. Київ, 2016. 249 с.
8. Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації. Комплект освітніх програм / Авт. колектив : В.Л.Андрєєнкова, К.Б.Левченко, Н.В.Лунченко, М.М.Матвійчук. Київ, 2018. 140 с.
9. Воронцова Т. В., Пономаренко В. С. та інші. Вчимося жити разом. *Практикум для учнів з розвитку соціальних навичок у курсі «Основи здоров'я»* (основна і старша школа): Київ: Видавництво «Алатон», 2016.

- 272 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/8_osn_practic.pdf
10. Гальтунг Й. Трансформація конфлікту мирними засобами. Трансцендентний метод. *Діалог різноманітностей*, № 12 (50), грудень 1999. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://empedu.org.ua/content/transformaciya-konfliktu-mirnimi-zasobami>.
11. Гетті ван Гурп. Медіація однолітків. Докладний посібник з розв'язання конфліктів у наших школах. Київ, 2006. 243 с.
12. Головатий В., Горова А., Коваль Р., Синюшко М., Семчишин О., Шидловська Л. Стратегії забезпечення життєздатності відновних практик: механізм співпраці правової системи та громади заради суспільної безпеки. *Посібник*. Київ: Видавець Захаренко В.О., 2009. 224 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://stud.com.ua/17564/psihologiya/nastilna_kniga_praktichnogo_psihologa_robota_psihologa_z_doroslimi
13. Горні К. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. С. 701. 742 с.
14. Григор'єва М. С. Прояви нестабільності емоцій у підлітковому віці. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету* ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів. 2015. Вип. 128. С. 72–75.
15. Дьяконов Г.В. Основы диалогического подхода в психологической науке и практике. *Монография*. Кировоград: РИО КГПУ им. В.Винниченко, 2007. 847с.
16. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
17. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо протидії булінгу». Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>

18. Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби : [метод. рек.] / авт.-упор.: В. М. Горленко, В. Д. Острова, Н. В. Сосновенко, І. І. Ткачук ; за заг. ред. В. Г. Панка. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 106 с.
19. Кон И.С. Психология старшеклассника. Москва: Просвещение, 1980. 192 с.
20. Кон И.С. Проблема «Я» в психологии. Психология самосознания. Хрестоматия по социальной психологии личности. Москва, 2007. С. 45- 96.
21. Коношенко С.В. Теоретико-методичні основи реабілітаційної роботи з соціально дезадаптованими підлітками в умовах індустріального регіону : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2010. 44 с.
22. Кроник А. А., Хорошилова Е. А. Диагностика взаимопонимания в значимых отношениях. Вопросы психол. 1987. № 1. С. 128—137
23. Мізерна О.О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2005. 20с.
24. Мізерна О.О. Корекційна тренінгова програма «Самовдосконалення» для подолання агресивних проявів серед підлітків. *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. №4. С. 37-43.
25. Не крадіть конфлікти, краще допоможіть в їх розв'язанні. Український жіночий фонд. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://empedu.org.ua/content/ne-kradit-konfliktkrashche-dopomozhit-v-yih-rozvyazanni>
26. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи (МОН України): Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

- 27.Новик Л. М. Механізми розвитку суб'єктності підлітків як предмет психологічного дослідження. Чернігів, 2016. URL: <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/703/660>
- 28.Обозов Н.Н. Психологическая культура взаимных отношений. Москва: МГУ, 1986. 151 с.
- 29.Психологія особистості: Хрестоматія: Навч. посіб./ О.Б.Мельничук, Р.Ф.Пасічняк, Л.М.Вольнова та ін. Київ: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2009. 532 с.
- 30.Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. 8-е издание. Санкт-Петербург: Питер, 2000.
- 31.Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології і педагогіці: *Навчальний посібник*. Одеса, 2009. 575с. , С.142.
- 32.Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект. Київ: ФОП Стеценко В.В., 2016. 192 с. Електронний режим доступу: http://www.la-strada.org.ua/ucp_mod_library_showcategory_65.html
- 33.Семиченко В.А., Заслуженюк В.С. Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування. Київ: Веселка, 1998. 214с. С. 146 – 148.
- 34.Спілкуємося й діємо: Навч. _метод. посіб. / Ж. В. Савич, О. В. Безпалько. Київ: Наш час, 2006. С.35-37.
- 35.Токарева Н.М. Розвиток рефлексивного мислення як передумова особистісного становлення підлітка. *Актуальні проблеми психології*. 2014. № 12. С. 291–299.
- 36.Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. 742 с.
- 37.Фройд З. Вступ до психоаналізу. Переклад з німецької: Петро Таращук. Харків: КСД, 2015. 480 с.

38. Хоманс Дж. Возвращение к человеку. *Американская социологическая мысль: тексты* / Под ред. В.И. Добренкова. Москва, 1994. С. С. 46–61.
39. Хоронжук В.І. Психолого-педагогічні особливості старшокласників як фактор ризику виникнення дезадаптації [Електронний ресурс]. Режим доступу:
http://seanewdim.com/uploads/3/2/1/3/3213611/horonzhyk_v.i._psychological_and_educational_characteristics_of_senior_students_is_the_risk_factor_for_the_rise_of_disadaptation.pdf
40. Шкільна служба розв'язання конфліктів: досвід уповноваження. Посібник / Коваль Р., Горлова А., Нікітчук А., Микитюк О., Ліхоліт Ю. Київ: Видавець Захаренко В.О., 2009. 168 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.bilatserkva-povsector.edukit.kiev.ua/Files/downloads/UCP_4th_posibnyk_web.p
41. Шкільна служба порозуміння : досвід упровадження медіації в Луганській області : навч.-метод. посібник / упоряд. : Л. П. Волченко, В. В. Байдик, С. В. Демчук. Харків : «Друкарня Мадрид», 2018. 104 с.
42. Dollard J.L. Frustration and Aggression / J.L. Dollard, D.G. Miller. New Haven : [w. r.], 1939. 387 p.
43. Huesmann L.R. The stability of aggression over time and generation / L.R. Huesmann // *Development Psychology*. 1984. V. 20 (6). P. 1120–1134.
44. Homans G. C. *Social Behavior Its Elementary Forms*. N.Y., 1961.
45. Schutz, W.C. *Here comes everybody: Bodymind and encounter culture*. New York: Harper & Row, 1971.